

ANDRZEJ MISZCZUK

Uniwersytet Warszawski

**UWARUNKOWANIA I MECHANIZM ROZWOJU
REGIONÓW PRZYGRANICZNYCH
(PRZYKŁAD WSCHODNIEJ POLSKI)**

Abstract: Conditions and Mechanism of Development of Border Regions (Example of Eastern Poland). The article attempts to outline the role and evolution of border studies in geographical research. It shows the mechanism, conditions and steps of the development of border regions in a theoretical framework and on the example of Eastern Poland. The Polish eastern border has become the outer border of the European Union and the Schengen area. This fact creates a new chance for support of economic development of the Polish eastern regions, and threats because of a growing economic asymmetry with the western parts of Russia, Belarus and Ukraine.

Key words: border, borderland, border region, Eastern Poland, European Union, Schengen zone.

Wstęp

Zmieniający się charakter granic wywiera istotny wpływ na przemiany funkcjonalno-strukturalne regionów przygranicznych. Europa Środkowo-Wschodnia w XX i na początku XXI w. była pod tym względem obszarem szczególnie dynamicznym. Proces ten obejmował także Polskę i niósł dla poszczególnych jej regionów określone konsekwencje społeczno-ekonomiczne. Obszarem, który nabrał cech przygranicznych po II wojnie światowej, a także był poddawany zróżnicowanemu oddziaływaniu granicy było wschodnie pogranicze naszego kraju. Celem opracowania jest ukazanie konsekwencji tych oddziaływań oraz możliwości rozwoju Polski Wschodniej w warunkach, kiedy wschodnia granica Polski od 1 maja 2004 r. stała się granicą zewnętrzną Unii Europejskiej, a od 21 grudnia 2007 r. – strefy Schengen.

1. Granica jako przedmiot zainteresowań geografii oraz uwarunkowanie rozwoju regionalnego

Granice są jednym z ważniejszych pól badawczych geografii, przede wszystkim politycznej. Tradycyjne pojmowanie granic, wywodzące się z poglądów Ratzla rozumiane jest jako wyznaczanie linii demarkacyjnych, określających przestrzenny zasięg państwa/narodu. Istotą tego podejścia – określanego mianem *boundary studies*, dominującego jeszcze w latach 60. XX w. było analizowanie czynników wpływających na przebieg, ewolucję i zmiany linii granicznych. Współczesne podejście – *border studies* – ma charakter wielowymiarowy i traktuje granicę jako konstrukcję społeczno-przestrzenną, ukazującą i artykułującą istniejące różnicowania (Houtum 2005). Przedmiotem zainteresowania *border studies* są m.in. (Newman, Passi 2001):

- zjawisko zanikania granic państwowych,
- budowanie tożsamości społeczno-przestrzennej,
- granice dostępności i wykluczenia,
- granice w różnych skalach przestrzennych.

Współczesne rozważania na temat granic państwowych są zdominowane przez podejście postmodernistyczne, co widoczne jest m.in. w optymistycznym podejściu do zanikania granic państwowych jako barier przestrzennych. Jest ono w dużym stopniu efektem globalizacji i wiążącej się z nią swobody przepływu informacji, która powoduje, że w miejsce przestrzeni miejsc pojawia się przestrzeń przepływów, co z kolei oznacza, że państwo narodowe przestaje być podmiotem w międzynarodowych relacjach ekonomicznych w „bezugranicznym świecie”, otwartych rynków światowych bez barier handlowych. Okazuje się jednak, że są to doświadczenia Europy Zachodniej, USA czy Kanady, natomiast w krajach postsowieckich na początku lat 90. XX w. obserwowano odradzanie się państw narodowych oraz delimitację ich granic jako barier przestrzennych. Ponadto warto zauważyć, że zanikanie granic w znaczeniu ekonomicznym nie oznacza, że zanikają granice w innych sferach ludzkiej aktywności (*ibid.*).

Przechodząc do skali regionalnej można zauważyć, że specyfika obszarów przygranicznych zależy od ustroju i formy sąsiadujących ze sobą państw, ale też od relacji między nimi, co znajduje swój wyraz w charakterze granicy. W jej ewolucji można – zdaniem Martineza (1994) – wyróżnić następujące etapy:

- granicy wrogości,

- granicy koegzystencji,
- granicy współpracy,
- granicy współzależności.

Etap wrogości jest na ogół następstwem gwałtownych wydarzeń politycznych, związanych z zagrożeniem bytu państwa, nienaruszalności jego terytorium oraz granic. Granica państwowa pełni wówczas funkcję dzielącą czy też dezintegracyjną, co oznacza zamykanie się na wszelkie kontakty międzypaństwowe, w tym transgraniczne. Taki stan rzeczy może być też następstwem sankcji międzynarodowych nałożonych na dane państwo¹.

Przejście z etapu wrogości do etapu koegzystencji wymaga czasu. Jest łatwiejsze w sytuacji, gdy jednym z impulsów do podjęcia współpracy między jednostkami administracyjnymi, w tym między regionami przygranicznymi jest – zdaniem Bennett’a (1997) – wykraczanie przestrzeni funkcjonalnej (ekonomicznej, społeczno-kulturowej itp.) poza granice administracyjne czy też granice państw.

Przejście od granicy wrogości do granicy koegzystencji jest również relatywnie łatwiejsze, gdy po obu stronach granicy mamy do czynienia z regionami autonomicznymi lub samorządowymi. Zdecydowanie trudniejsze jest nawiązywanie współpracy między regionami w państwach, z których choćby jedno ma charakter scentralizowany, ponieważ wówczas konieczne jest duże zaangażowanie się rządu centralnego.

Niedostosowania instytucjonalne, których przejawem jest zróżnicowany zakres kompetencji władz lokalnych oraz regionalnych, funkcjonujących po obu stronach granicy państwowej, zwane także dystansem instytucjonalno-organizacyjnym regionów², są najczęściej wymieniane – obok asymetrii gospodarczej oraz dystansu kulturowego i językowego – jako główne bariery współpracy transgranicznej (Ciok 1998).

Fazę granicy koegzystencji można też określić mianem fazy wymiany informacji (Ricq 1995). Dokonuje się ona na różnych płaszczyznach i między różnymi podmiotami. Służy poznaniu partnerów z drugiej strony granicy, sposobu zorganizowania administracji publicznej, przepisów celnych, podatkowych i innych związanych z działalnością gospodarczą, walorów przyrodniczo-turystycznych, kultury materialnej i niematerialnej.

¹ Moraczewska (2006).

² Na znaczenie dystansu instytucjonalno-organizacyjnego w rozwoju regionalnym zwraca uwagę m.in. Gorzelak (2002).

Faza granicy współpracy pogłębia intensywność kontaktów transgranicznych. Ich płaszczyznami są przede wszystkim: bezpieczeństwo publiczne, zwłaszcza działania związane z przeciwdziałaniem skutkom klęsk żywiołowych, a także przestępczości, edukacja, badania naukowe, kultura oraz sport. Rozwija się też handel, w tym także żywiolowy, nieewidencjonowany, dla którego impulsem są różnice cen towarów po obu stronach granicy.

Funkcję, jaką pełni granica w fazach koegzystencji i współpracy można określić – w nawiązaniu do rozważań Rosenau'a – mianem fragementacyjnej, co oznacza otwieranie się na niektóre czynniki, albo różnicowanie otwartości wobec poszczególnych państw (Moraczewska 2006).

Etap granicy współzależności, to dalsze zacieśnienie więzi w ramach regionu transgranicznego przez powiązania technologiczne, kapitałowe, przepływy pracowników, podejmowanie wspólnych przedsięwzięć na zasadach partnerskich. Granica pełniąc funkcję integracyjną, nabiera charakteru niezauważalnego, co należy potraktować jako pewien pożądany stan docelowy. Jego osiągnięcie jest możliwe w warunkach zawansowanej integracji gospodarczej państw, znajdującej się na etapie unii ekonomicznej lub unii celnej oraz wspólnego rynku³.

Proces przechodzenia od granicy dzielącej (zamkniętej), przez filtrującą do granicy łączącej (otwartej) ma charakter długotrwały oraz niekonieczny jednokierunkowy. Możliwe są zatem powroty, nierzadko gwałtowane i dramatyczne, do etapów wcześniejszych. Wzrost otwartości granic może być ujmowany w dwóch wymiarach (Chojnicki 1998):

- fizyczno-technicznym (liczba przejść granicznych, zakres kontroli granicznej, układ i jakość sieci transportowej);
- polityczno-prawnym (zakres regulacji prawnych normujących charakter i wielkość ruchu oraz wymiany transgranicznej).

Pełne otwarcie granicy państwowej nie zawsze oznacza korzyści dla regionów położonych po jej obu stronach. Mogą bowiem pojawić się efekty⁴: kohezji, drenażu, „wyspy”, wykluczenia. Pierwszy z nich polega na integracji ekonomicznej i stymulacji wzrostu gospodarczego na obszarze ok. 40-60 km w głąb każdego kraju. Aby efekt ten wystąpił niezbędne są:

- korzystne warunki topograficzne umożliwiające łatwe przekraczanie granic;
- relatywnie wysoka gęstość zaludnienia po obu stronach granicy;

³ O etapach integracji pisze szerzej Machlup (1986).

⁴ Szerzej na ten temat por.: *The Impact...* (1996).

- brak, w odległości co najmniej 100 km od granicy w głąb każdego z państwa, atrakcyjnych, przyciągających ludność – miast.

Szczególnie sprzyjającymi integracji rodzajami aktywności gospodarczej są usługi dla ludności.

Efekt drenażu pojawia się wówczas, gdy na pograniczu brak jest odpowiednio wysokiego potencjału rozwojowego, w tym zwłaszcza osób przedsiębiorczych oraz zasobów kapitału. Dotyczyć to może także niezbyt sprzyjających warunków topograficznych wzdłuż granicy. Jednocześnie w każdym kraju zlokalizowane są w pewnej odległości duże aglomeracje miejskie, dla których otwarcie granicy staje się ważnym impulsem rozwojowym. Rozwój ten odbywa się kosztem obszaru położonego bliżej granicy.

Trzeci z wymienionych efektów, umownie nazwany efektem „wyspy” dotyczy pogranicza, na którym warunki geograficzne i historyczne spowodowały wspólny rozwój aglomeracji mimo przynależności jej części do różnych państw. Ta dwu- lub trzypaństwowa aglomeracja rozwija się w dużym stopniu autonomicznie, niezależnie od obszarów położonych w głębi poszczególnych państw.

Ostatni efekt określany mianem wykluczenia polega na tym, że na otwarciu granicy zyskuje tylko jedna część pogranicza, kosztem drugiej. Sytuacja ta występuje wówczas, gdy poszczególne części nie reprezentują komplementarnej struktury i potencjału społeczno-gospodarczego.

Efekt wykluczenia może mieć charakter przejściowy, gdy po obu stronach granicy występują zróżnicowane ceny towarów lub po jednej z nich istnieją wyraźne braki określonych towarów. Otwarcie granicy doprowadza w pewnym okresie do wyrównania cen oraz zaspokojenia popytu po drugiej stronie granicy. Jednak jeśli popyt dotyczy towarów o niskim poziomie technologicznym, to jego zaspokajanie może przyczynić się do petryfikacji przestarzałej struktury gospodarczej regionu przygranicznego i opóźnić moment rozpoczęcia jego restrukturyzacji.

2. Wschodnia Polska jako region przygraniczny

Zasięg przestrzenny oraz nazewnictwo obszaru położonego przy wschodniej granicy Polski jest różny. Bardzo popularne, ale mające pejoratywne znaczenie jest – spopularyzowane przez Stasiaka (1993) pojęcie *Ściana Wschodnia*, składającej się z 9 byłych województw: elbląskiego, olsztyńskiego, suwalskiego, białostockiego, białkopodlaskiego, chełmskiego, zamojskiego, przemys-

skiego, krośnieńskiego. Uwzględniając możliwości aktywizacyjne wschodniego pogranicza Rościszewski (1999) zaproponował nazwę: *Wschodnia Strefa Aktywności Gospodarczej*, składającą się z 15 byłych województw, tj.: elbląskiego, olsztyńskiego, suwalskiego, łomżyńskiego, ostrołęckiego, białostockiego, białkopodlaskiego, siedleckiego, lubelskiego, chełmskiego, zamojskiego, tarnobrzeskiego, przemyskiego, krośnieńskiego i rzeszowskiego.

W projekcie *Zaktualizowanej Koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju* (2006) Gorzelak z zespołem jako wschodni obszar problemowy traktuje województwa: lubelskie, podkarpackie, podlaskie i warmińsko-mazurskie. GUS natomiast za Region Wschodni (NTS-1) uznaje województwa: lubelskie, podkarpackie, podlaskie i świętokrzyskie. Ostatnio na potrzeby realizacji w latach 2007-2013 Programu Operacyjnego *Rozwój Polski Wschodniej* został spopularyzowany obszar województw warmińsko-mazurskiego, podlaskiego, lubelskiego, podkarpackiego i świętokrzyskiego i tak przez wiele najbliższych lat w nomenklaturze unijnej będzie rozumiane wschodnie pogranicze naszego kraju. O tym, że obszar ten niedawno nabrał charakteru przygranicznego potwierdzają dane zawarte w tabeli 1.

Ustanowiony po zakończeniu II wojny światowej ład polityczny w Europie sankcjonował poszerzenie granic Związku Sowieckiego m.in. o Ukrainę, Białoruś, państwa nadbałtyckie oraz stworzenie pasa państw uzależnio-

Tabela 1

Odległości głównych miast Polski Wschodniej od granicy państwa
– ujęcie historyczne

I Rzeczpospolita (ok. 1600 roku)

Olsztyn – 700 km do granicy wschodniej, 250 km do granicy zachodniej

Białystok – 500 km do granicy wschodniej, 400 km do granicy zachodniej

Lublin – 650 km do granicy wschodniej, 250 km do granicy zachodniej

Rzeszów – 800 km do granicy wschodniej, 200 km do granicy zachodniej, 75 km do granicy południowej

Kielce – 125 km do granicy zachodniej i 200 km do granicy południowej

II Rzeczpospolita

Olsztyn – 60 km na północ od północnej granicy Polski

Białystok – 180 km od granicy wschodniej, 400 km od granicy zachodniej, 120 km od północnej

Lublin – 260 km od granicy wschodniej, 315 km od zachodniej

Rzeszów – 270 km od granicy wschodniej, 270 km od granicy zachodniej, 75 km od granicy południowej

Kielce – 125 km od granicy zachodniej, 150 km od granicy południowej

Źródło: Opracowanie własne (tab. 1, 2).

nych od ZSRR, w tym m.in. Polski oraz pozostałych krajów tzw. demokracji ludowej. W efekcie ukształtowało się, rozdzielone granicą polsko-sowiecką, imperium wewnętrzne oraz imperium zewnętrzne, oba traktowane jako wyłączna strefa wpływów Związku Sowieckiego (Rościszewski 1993). Polska poszerzyła swoje terytorium na zachodzie, ale straciła znacznie większe obszary na wschodzie. Z sześciu miast ponad 200-tysięcznych w 1939 r., poza granicami Polski pozostały dwa – Lwów i Wilno. W efekcie ubytek terytorium wyniósł ok. 80 tys. km². Granica polsko-sowiecka zbliżyła się do analizowanych miast odpowiednio na odległość (w linii prostej): 50 km (Białystok) 70 km (Lublin, Olsztyn, Rzeszów), 200 km (Kielce).

Obecna polska granica wschodnia pełni na trzech odcinkach funkcję zewnętrznej granicy Unii Europejskiej i Strefy Schengen. Odcinki te obejmują granicę polsko-rosyjską (obwód kaliningradzki) o długości 210 km, polsko-białoruską – 418 km i polsko-ukraińską – 535 km. Granica między Polską a Rosją oraz Litwą, Białorusią i Ukrainą, została zdelimitowana w 1945 r. jako granica polsko-sowiecka i przez ok. 45 lat pełniła funkcję granicy zamkniętej, cechującej się bardzo niską przepuszczalnością zarówno w sensie fizyczno-technicznym, jak i polityczno-prawnym. W miejsce 63 szlaków kolejowych i drogowych przecinających w 1939 r. późniejszą granicę z ZSRR, w latach 1945-1990 funkcjonowały początkowo trzy przejścia graniczne drogowo-kolejowe (Kuźnica Białostocka, Terespol i Medyka), a od lat 70. XX w. – przejście kolejowe w Hrubieszowie związane z powstałą szerokotorową Linia Hutniczo-Siarkową.

Delimitacji granicy polsko-sowieckiej towarzyszyły wielkie ruchy migracyjne obejmujące: 3,5 mln uciekinierów z Pomorza, Warmii i Mazur, na ich miejsce ok. 1 mln repatriantów osadników z obszaru Białoruskiej SRR, napływ 1,6 mln repatriantów z Ukraińskiej SRR, wysiedlenie 0,5 mln ludności ukraińskiej z województw podkarpackiego i lubelskiego do USRR, wysiedlenie 150 tys. ludności ukraińskiej w ramach Akcji Wiśła.

Działania te przyczyniły się do przerwania wielu powiązań funkcjonalno-przestrzennych, jakie łączyły obszary po obu stronach nowej granicy polsko-sowieckiej. Spowodowały też zahamowanie rozwoju lub upadek miast⁵, zwłaszcza mniejszych, a także do nadania pograniczu cech obszaru peryferyjnego, nie tylko w sensie geograficznym, ale przede wszystkim ekonomicznym.

⁵ Przykładami miast odciętych przez granicę od strefy swoich wpływów były m.in.: Grodno, Brześć czy Przemyśl.

Od początku lat 90. XX w. wschodnia granica Polski wkroczyła w fazę – m.in. dzięki otwarciu nowych przejść granicznych oraz wprowadzeniu ruchu bezwizowego – którą można określić jako granicę koegzystencji z wykazującymi zmienną dynamikę elementami współpracy (tabela 2). Stwierdze-

Tabela 2

Ewolucja faz i funkcji polskiej granicy wschodniej

Granica polsko-sowiecka:		
okres	faza	funkcja
od 1945 do 1950 od 1951 do 1990/1991	koegzystencji wrogości	fragmengracyjna dezintegracyjna
Granica polsko-rosyjska		
okres	faza	funkcja
od 1991 do 2004 od 2004 do 2007 od 2007	koegzystencji z elementami współpracy koegzystencji z elementami współpracy koegzystencji z elementami współpracy?	fragmengracyjna fragmengracyjna fragmengracyjna?
Granica polsko-litewska		
okres	faza	funkcja
od 1990 do 2004 od 2004 do 2007 od 2007	koegzystencji z elementami współpracy współpracy współzależności	fragmengracyjna integracyjna integracyjna
Granica polsko-białoruska		
okres	faza	funkcja
od 1991 do 2004 od 2004 do 2007 od 2007	koegzystencji z elementami współpracy koegzystencji z elementami współpracy koegzystencji z elementami współpracy?	fragmengracyjna fragmengracyjna fragmengracyjna?
Granica polsko-ukraińska		
okres	faza	funkcja
od 1991 do 2004 od 2004 do 2007 od 2007	koegzystencji z elementami współpracy koegzystencji z elementami współpracy koegzystencji z elementami współpracy?	fragmengracyjna fragmengracyjna fragmengracyjna?

nie to nie dotyczy oczywiście granicy polsko-litewskiej, ponieważ procesy integracyjne osiągnęły tu bardzo wysoki poziom, co wynika z przynależności Polski i Litwy do Unii Europejskiej i Układu z Schengen. Natomiast w odniesieniu do pogranicza polsko-rosyjskiego, polsko-białoruskiego i polsko-ukraińskiego, granica nadal pełni tylko funkcję fragementacyjną, co wynika z warunków geopolitycznych.

3. Wschodnia granica Unii Europejskiej i Strefy Schengen – aspekt fizyczno-techniczny oraz polityczno-prawny

Charakterystykę infrastruktury obecnej zewnętrznej granicy UE na odcinku polsko-rosyjskim, polsko-białoruskim i polsko-ukraińskim, w porównaniu do wyposażenia granicy polsko-niemieckiej, która do 30 kwietnia 2004 r. była zewnętrzną granicą Unii i Strefy Schengen, zawiera tabela 3.

Wynikają z niej następujące wnioski:

- obecna wschodnia granica UE (z udziałem Polski) wynosi łącznie 1163 km, czyli jest 2,5-raza dłuższa niż granica polsko-niemiecka, która wcześniej była granicą zewnętrzną UE, ale jednocześnie jest wyposażona tylko w 31 przejść granicznych, tj. o blisko 20% mniej niż na granicy zachodniej Polski, co w efekcie wydłuża blisko 3-krotnie przeciętną odległość między przejściami na granicy polsko-rosyjskiej i polsko-białoruskiej, a niemal 4-krotnie na granicy polsko-ukraińskiej w porównaniu z granicą polsko-niemiecką, a ponadto występuje mniejsze zdywersyfikowanie przejść, czego przejawem jest niemal całkowity brak przejść rzecznych oraz dla małego ruchu granicznego (zlikwidowanych po wejściu Polski do UE);
- jeżeli przyjąć standard nasycenia przejściami granicy polsko-niemieckiej jako docelowy dla obecnej granicy zewnętrznej UE, to na granicy polsko-rosyjskiej należałoby utworzyć jeszcze 11 przejść, polsko-białoruskiej – 21, a polsko-ukraińskiej – 31;
- przejścia na granicy polsko-rosyjskiej, polsko-białoruskiej oraz polsko-ukraińskiej obsługują łącznie w ciągu roku 15,1% ruchu osób w stosunku do ogółu przekraczających granice Polski, 17,7% samochodów osobowych, 28,2% autobusów, 12,6% samochodów ciężarowych, 24,1% pociągów osobowych i 33,0% pociągów towarowych, podczas gdy przejścia na granicy polsko-niemieckiej koncentrują: 46,0% ruchu osób, 55,2% samochodów osobowych, 34,2% autobusów, 53,9% pociągów osobowych, 46,5% samochodów ciężarowych, 18,8% pociągów towarowych;

Tabela 3

Infrastruktura granicy polsko–rosyjskiej, polsko–białoruskiej,
polsko–ukraińskiej i polsko–niemieckiej w 2006 r.

Wyszczególnienie	Granica				
	polko– rosyjska	polko– litewska	polko– białoruska	polko– ukraińska	polko– niemiecka
Długość granicy w km	210	104	418	535	467
Przejścia graniczne ogółem	6	4	13	12	38
– w tym drogowych,	3	3	7	6	26
– kolejowych,	3	1	5	6	7
– rzecznych,	–	–	1	–	5
– dla ruchu osobowego,	4	4	11	11	34
– dla ruchu towarowego,	6	3	9	9	27
– dla małego ruchu granicznego	–	–	–	–	37
Średnia długość odcinka granicy obsługiwanego przez 1 przejście graniczne w km	35,0	25,5	32,2	44,6	12,3
Miejscowości z przejściem granicznym	6	4	11	9	32
Średnia długość odcinka granicy przypadająca na 1 miejscowość z przejściem granicznym w km	35,0	25,5	38,0	59,4	14,6
Ruch graniczny osób w tys.	3746,4	5285,8	9901,2	19497,2	100942,5
– w tym cudzoziemców w %	46,3	67,5	85,1	52,6	70,7
Przeciętna liczba osób w tys. obsługiwanych przez 1 przejście rocznie	936,6	1321,5	900,1	1772,5	2968,9
Ruch graniczny samochodów osobowych w tys.	1235,2	1074,1	4166,8	5468,7	33835,7
Przeciętna liczba samochodów osobowych w tys. obsługiwanych przez 1 przejście drogowe rocznie	417,7	537,1	694,5	911,5	1409,8
Ruch graniczny autobusów w tys.	42,7	33,2	31,0	83,2	190,6
Przeciętna liczba autobusów w tys. obsługiwanych przez 1 przejście drogowe rocznie	14,2	16,6	5,2	13,9	7,9
Ruch graniczny samochodów ciężarowych w tys.	159,8	1493,9	596,4	602,4	5018,3
Przeciętna liczba samochodów ciężarowych w tys. obsługiwanych przez 1 przejście drogowe rocznie	53,3	747,0	98,8	120,5	313,6
Ruch graniczny pociągów osobowych w tys.	0,8	0,7	10,3	4,6	34,9
Przeciętna liczba pociągów osobowych obsługiwanych przez 1 przejście kolejowe rocznie	0,8	0,7	3,4	0,9	5,8
Ruch graniczny pociągów towarowych w tys.	2,9	95,3	10,8	17,7	17,9
Przeciętna liczba pociągów towarowych obsługiwanych przez 1 przejście kolejowe rocznie	1,0	95,3	2,2	4,4	3,0

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych KG SG i GUS (tab. 3, 4).

- bardziej obciążone w zakresie ruchu osób, samochodów osobowych i ciężarowych oraz pociągów osobowych i towarowych są przejścia na granicy polsko-niemieckiej, natomiast tylko w zakresie autobusów – przejścia polsko-rosyjskie i polsko-ukraińskie.

Warto też podkreślić, że przejścia na granicy polsko-niemieckiej charakteryzuje większa sprawność odpraw, natomiast na granicy polsko-rosyjskiej, polsko-białoruskiej i polsko-ukraińskiej sprawność ta jest zdecydowanie niższa, co jest efektem:

- braku kompatybilności działań władz polskich oraz Rosji, Białorusi i Ukrainy w zakresie rozbudowy przejść granicznych, bowiem zwiększanie przepustowości przejść po polskiej stronie nie przynosi pożądanych skutków,

Tabela 4

Ruch graniczny osób na pograniczu polsko-rosyjskim, polsko-litewskim, polsko-białoruskim i polsko-ukraińskim w latach 1994-2006

Lata	Ruch graniczny osób na przejściach:							
	polsko-rosyjskich		polsko-litewskich		polsko-białoruskich		polsko-ukraińskich	
	ogółem w tys. osób	w tym obcokrajowców (w %)	ogółem w tys. osób	w tym obcokrajowców (w %)	ogółem w tys. osób	w tym obcokrajowców (w %)	ogółem w tys. osób	w tym obcokrajowców (w %)
1994	1 887,1	48,9	2 776,4	74,9	10 110,3	77,1	6 776,8	85,5
1995	2 844,5	47,6	2 774,8	80,3	11 612,8	78,5	9 799,6	90,4
1996	4 209,9	45,6	2 952,4	83,2	11 130,5	83,3	10 780,7	92,0
1997	5 099,1	38,7	3 560,8	88,6	9 974,9	86,2	10 815,6	94,7
1998	3 130,4	43,8	3 646,8	90,8	7 291,8	86,5	9 648,3	92,5
1999	4 250,1	48,7	3 087,3	90,5	10 250,9	93,5	10 038,2	93,4
2000	4 435,8	53,1	3 035,8	89,5	12 929,9	95,6	11 967,1	92,9
2001	3 965,1	50,9	3 155,6	86,4	11 361,5	94,6	12 689,1	89,8
2002	3 954,7	42,3	3 029,8	85,2	9 677,5	93,5	12 304,1	85,1
2003	3 142,1	39,6	3 222,2	82,6	8 986,4	93,1	11 725,4	71,5
2004	3 568,9	37,9	3 783,3	78,6	8 086,7	92,8	12 164,0	64,3
2005	3 887,2	42,6	4 536,6	70,1	8 916,2	88,3	17 824,8	52,7
2006	3 746,4	46,3	5 285,8	67,7	9 901,2	85,1	19 497,2	52,6

jeśli równolegle nie podejmuje się stosownych działań w odniesieniu do przejść po drugiej stronie granicy;

- korupcji występującej w dość dużym nasileniu po stronie rosyjskiej, białoruskiej i ukraińskiej.

Jednym z najbardziej spektakularnych przejawów zwiększenia – na początku lat 90. XX w. – przepuszczalności obecnej wschodniej granicy UE i Strefy Schengen w aspekcie fizyczno-technicznym, jak też polityczno-prawnym był dynamiczny wzrost ruchu granicznego osób (tabela 4). Wyraźny wzrost liczby osób przekraczających granicę widoczny był do 1997 r., w 1998 r. nastąpił spadek, a ponowny wzrost został odnotowany w latach 1999-2001. Kolejny spadek liczby osób w ruchu granicznym można dostrzec w 2003 r., ale już lata 2004-2005 przynoszą dalszy wzrost. Wyjątkiem w tym zakresie jest granica polsko-rosyjska.

Interesujący jest ruch graniczny cudzoziemców, głównie z krajów ościennych, których udział zaczął się stopniowo zmniejszać od lat 2001-2002, zwłaszcza na granicy polsko-ukraińskiej. Rok 2003 był specyficzny ze względu na wprowadzenie – w związku z przygotowaniem Polski do wejścia do UE – wiz dla obywateli Rosji, Białorusi i Ukrainy, przy czym sytuacja na trzech analizowanych odcinkach granicy była różna. Przy przekraczaniu granicy polsko-rosyjskiej zarówno Polacy, jak i mieszkańcy obwodu kaliningradzkiego byli zobowiązani do posiadania wiz, wydawanych jednak bezpłatnie. Na granicy polsko-białoruskiej obowiązywały zarówno Polaków, jak i Białorusinów wize odpłatne, a na granicy polsko-ukraińskiej tylko Ukraińcy musieli posiadać – bezpłatnie wydawane – wize. Działania te można określić jako ograniczanie przenikalności granicy w sensie polityczno-prawnym. Nie spowodowało to jednak zahamowania ruchu granicznego, ale wywołało zmiany w strukturze osób przekraczających przejścia graniczne na korzyść Polaków. Dalsze – bardziej dotkliwe finansowo – ograniczenia polityczne-prawne w ruchu pojawiły się na wschodniej granicy UE dla obywateli Rosji, Białorusi i Ukrainy z chwilą wejścia Polski do Układu z Schengen 21 grudnia 2007 r. Obywatele tych państw, aby ubiegać się o 3-miesięczne wize Schengen muszą zapłacić 60 euro (Białorusini) i 35 euro (Rosjanie i Ukraińcy). Wize te upoważniają jednak do poruszania po całej strefie Schengen. Dla wybranych kategorii osób będą też wydawane wize polskie. W przypadkach obu typów wiz nastąpiło zaostrzenie kryteriów ich wydawania, co z pewnością zmniejszy liczbę przybywających do Polski.

4. Wpływ położenia przygranicznego na gospodarkę wschodniej Polski

Ważnym motywem ruchu granicznego był, ale i pozostał obecnie w szczątkowej postaci – po wejściu Polski do strefy Schengen – handel przygraniczny (bazarowy), który stał się źródłem dochodów dla wielu drobnych podmiotów gospodarczych i osób fizycznych. Jego pierwszy etap (1990-1993) polegał na napływie tanich, często niezbyt wysokiej jakości towarów z Rosji, Białorusi i Ukrainy do Polski.

Etap drugi (1994-1998) charakteryzował się odwróceniem strumieni towarowo-pięniężnych. Rosjanie, Białorusini i Ukraińcy przyjeżdżali do Polski po towary (szczególnym powodzeniem, z artykułów spożywczych, cieszyli się – owoce, warzywa i ryby, a z artykułów nieżywnościowych – odzież, meble, materiały budowlane). Korzyści z tego typu handlu odczuwały gminy, na obszarze których położone są przejścia graniczne, a także miasta, zwłaszcza większe położone do 100 km od granicy.

Od 1999 r. handel przygraniczny wkroczył w trzecią fazą. Jego znaczenie wyraźnie zaczęło maleć. Jest to niewątpliwie następstwem wzrostu aktywności gospodarczej po stronie rosyjskiej, białoruskiej i ukraińskiej oraz zaspakajania popytu na towary i usługi przez producentów miejscowych lub zagranicznych rozwijających swoją działalność w Rosji, Białorusi i na Ukrainie oraz ograniczeń ilości przewożonych towarów, wprowadzanych przez władze tych państw. W tej sytuacji wzrasta ponownie, typowy dla fazy pierwszej, napływ do Polski niemal wyłącznie wyrobów akcyzowych.

Oficjalne powiązania gospodarcze wschodniej Polski z Rosją, Białorusią i Ukrainą o charakterze transgranicznym ukazują dane dotyczące eksportu. Wynika z nich, że w 2005 r.⁶:

- wartość eksportu z woj. warmińsko-mazurskiego do Rosji wynosiła 163,4 mln USD, co stanowiło 8,6% eksportu województwa ogółem i 4,1% eksportu z Polski do Rosji;
- wartość eksportu z woj. podlaskiego na Białoruś wynosiła 87,6 mln USD, co stanowiło 7,8% eksportu województwa ogółem i 12,1% eksportu z Polski na Białoruś;

⁶ Źródło danych: T. Komornicki w ramach projektu KBN 6P04E 027 20, na podstawie danych CIHZ.

- wartość eksportu z woj. lubelskiego na Białoruś wynosiła 70,1 mln USD, co stanowiło 4,5% eksportu województwa i 9,7% eksportu Polski na Białoruś, a wartość eksportu na Ukrainę – 119,0 mln USD, co stanowiło 7,7% eksportu województwa i 4,6% eksportu z Polski na Ukrainę;
- wartość eksportu z woj. podkarpackiego na Ukrainę wynosiła 285,9 mln USD, co stanowiło 10,2% eksportu województwa i 11,0% eksportu z Polski na Ukrainę.

Dane te potwierdzają słabość transgranicznych powiązań gospodarczych wschodniej Polski z Rosją, Białorusią i Ukrainą. Jest to konsekwencją uwarunkowań geopolitycznych, związanych z odrzuceniem przez Rosję, Białoruś i Ukrainę (zwłaszcza wschodnią) idei integracji europejskiej, a także słabym tempem transformacji politycznej i społeczno-ekonomicznej tych państw.

Jednocześnie warto podkreślić, że o ile proces integracji Polski i Litwy postępuje, o czym świadczy chociażby reaktywowanie sześciu nowych transgranicznych szlaków drogowych, po wejściu obu państw do strefy Schengen, o tyle w relacjach Polska – Rosja, Białoruś i Ukraina będzie narastać izolacja przestrzenna i asymetria gospodarcza. Już obecnie niski poziom PKB *per capita* w województwach Polski Wschodniej, kształtujący się na poziomie 35-37% w stosunku do średniej unijnej jest blisko 4-krotnie wyższy niż w przygranicznych regionach tych państw.

W latach 2007-2013 województwa: warmińsko-mazurskie, podlaskie, lubelskie, podkarpackie i świętokrzyskie otrzymają wsparcie finansowe z UE pochodzące m.in. z programów operacyjnych: *Rozwój Polski Wschodniej, Infrastruktura i Środowisko, Kapitał Ludzki, Innowacyjna Gospodarka, 5 Regionalnych Programów Operacyjnych, Programu Współpracy Transgranicznej Polska-Białoruś-Ukraina, Program Współpracy Transgranicznej Polska-Litwa-Obwód Kaliningradzki*.

Łączna przewidywana kwota alokacji dla obszaru Polski Wschodniej w latach 2007-2013 szacowana jest na ok. 36 mld euro, z tego:

- z budżetu UE 26 – mld,
- z krajowych środków publicznych – 5 mld,
- z krajowych środków prywatnych – 5 mld.

Tak wielka kwota wsparcia, umiejętnie wykorzystana z pewnością zmniejszy peryferyjność Polski Wschodniej wobec reszty kraju i innych regionów UE, natomiast zwiększy zdecydowanie asymetrię wobec regionów przygranicznych Rosji, Białorusi i Ukrainy, bo w latach 2007-2013 mogą one liczyć na wsparcie w kwocie co najwyżej kilkunastu mln euro.

Zakończenie

Badania granic i regionów przygranicznych są ważnym polem badawczym zarówno geografii, jak i gospodarki przestrzennej. W ciągu ostatnich 40-50 lat problematyka ta ograniczająca rolę granic do wyznaczania zasięgu państwa, została poszerzona o aspekt społeczno-przestrzenny.

Procesy integracyjne w Europie Zachodniej, których jednym z przejawów jest zanik granic państwowych jako barier przestrzennych, nie przebiegają w tym samym natężeniu w krajach Europy Środkowo-Wschodniej i Wschodniej. Uniemożliwia to pełną dyfuzję procesów rozwojowych powodując, że regiony przygraniczne utrzymują swój peryferyjny charakter, czego przez wiele lat doświadczała wschodnia Polska.

Literatura

- Bennett R. J., 1997, *Administrative Studies and Economic Space*. Regional Studies 31.3, s.323-336.
- Chojnicki Z., 1998, *Uwarunkowania rozwoju regionu nadgranicznego. Koncepcje i założenia teoretyczne*, [w:] *Studia rozwoju i zagospodarowania przestrzennego*, J. J. Parysek, B. Gruchman (red.). AE, Poznań, s. 11-48.
- Ciok S., 1998, *Bariery i ograniczenia współpracy transgranicznej (ze szczególnym uwzględnieniem granicy polsko-niemieckiej)*, [w:] *Czynniki i bariery regionalnej współpracy transgranicznej – próba syntezy*, J. Kitowski (red.). UMCS-PTG, Rzeszów, s. 53-67.
- Gorzela G., 2002, *Dynamika polskich regionów*, [w:] *Uwarunkowania rozwoju regionalnego województwa opolskiego ze szczególnym uwzględnieniem migracji zagranicznych*, K. Heffner (red.). Urząd Marszałkowski Województwa Opolskiego, Politechnika Opolska, Opole s. 38-42.
- Houtum van H., 2005, *The Geopolitics of Border and Boundaries*. Geopolitics, 10, s. 672-679.
- Machlup F., 1986, *Integracja gospodarcza – narodziny i rozwój idei*. PWN, Warszawa.
- Martinez O., 1994, *The Dynamics of Border Interaction: New Approaches to Border Analysis*, [w:] *Global Boundaries, World Boundaries*, C. H. Schofield (red.). vol. I, Routledge, London, s. 1-15.
- Moraczewska A., 2006, *Funkcje granic Polski i ich transformacja*. Wydział Politologii UMCS, Lublin, (maszynopis rozprawy doktorskiej).
- Newman D., Passi A., 2001, *Rethinking Boundaries in Political Geography*, [w:] *Europe Between Political Geography and Geopolitics*, M. Antonisch, V. Kolossov, M. P. Pagnini (red.). Societa Geografica Italiana, Roma, Vol. I, s. 301-316.

- Ricq C., 1995, *Handbook on Transfrontier Co-operation for Local and Regional Authorities in Europe*. Council of Europe, Strasbourg.
- Rościszewski M., 1993, *Polska i jej uwarunkowania geograficzno-polityczne*. Conference Papers IGSO PAS, 17, s. 37-86.
- Rościszewski M., 1999, *Uwarunkowania geopolityczne Wschodniej Strefy Aktywności Gospodarczej*, [w:] *Wschodnia Strefa Aktywności Gospodarczej*, R. Horodeński, M. Rościszewski (red.). WSE, Białystok, s. 25-66.
- Stasiak A., 1993, *Wstęp*, [w:] *Problematyka wschodniego pogranicza*. Biuletyn IGiPZ PAN, t. 2. Warszawa.
- The Impact of the Development of the Countries of Central and Eastern Europe on the Community Territory*, 1996, *Regional Development Studies*, 16.
- Zaktualizowana Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju*, 2006, *Studia Regionalne i Lokalne*, t. II.